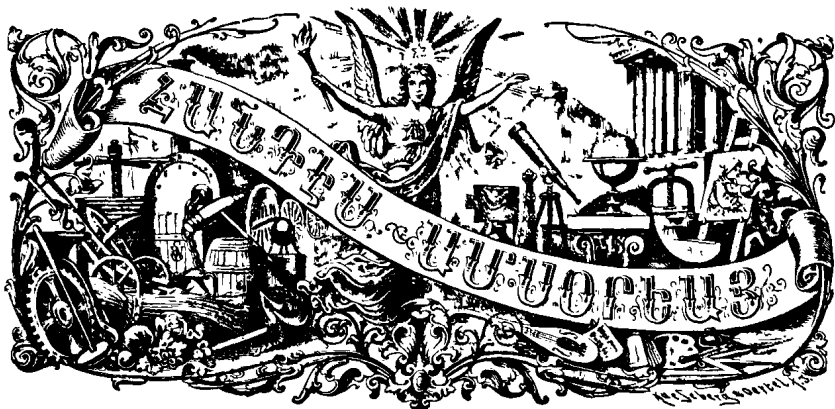

ԲԵՐՈՅԸԿԱՆ, ՈՒՍՈՒՄՆԸԿԱՆ, ԱՐՈՒՆՍՏԳԻՏԸԿԱՆ

ԺՐ. ՅԱՐԻ 1898

Տարեկան 10 ֆր. տակ — 4 դր.:
 Հեղատնայ՝ 6 ֆր. տակ — 2 դր. 50 կ.:
 Մէկ թիւ կ'աւտէ 1 ֆր. — 50 կ.:

Թիւ 12, ԳԵԿՏԵՍՐԵՐ

Ո Ր Ս Ո Ր Մ Վ Ե Ք Ա Ն

Ա Ձ Գ Ս Գ Ր Ա Կ Ա Ն

Հ Ո Ր Ի Ձ Մ Ի Ի Ի Ի Ի Ի

Թեան նիւթ ըսած առարկան կը պատկանի իւր ազգին, եւ անոր անցելոյն եւ ներկային: Թէ ինչ հետաքրքրութիւն եւ ինչպիսի բաղձանք ունենիք եւ մեր գիտնալու տեղոյս ազգայնոց անցեալն եւ ներկան, աւելորդ է հոս յիշել: Մեր այս վախճանին հասնելու համար՝ կրկին տարիներէ ի վեր ձեռնամուխ եղած էինք քննել յիշատակարանները, հոս հան դիմել ու տեղեկութիւններ եւ ծանօթութիւններ քաղել: Թեկէալ եւ բաց ի գերեզմանաքարերէ չկրցանք գտնել աւելի հնագոյն արձանագրութիւններ, որոնցմէ կարենայինք աւելի լուսաւոր եւ ընդարձակ տեղեկութիւն քա-

ձ՛՛՛

ղել՝ անցելոյն նկատմամբ. այսու ամենայնիւ այս գերեզմանաքարերու վրայ քանդակուած յիշատակագրութիւնները, պատմութեան եւ աւանդութեան հետ միացնելով, գոհացուցիչ գաղափար մը կրնանք ունենալ Ձմրւանիւյ Հայոց վրայ:

Ներկան հետազոտել աւելի գիւրդին է եւ ազգիւններն առաւել: Ներկային վրայ մշտնա ծառօթութիւններ ունենալու համար՝ գիմքցինք Հայոց Աւաշնորդարանն, ազգային կարեւոր հաստատութեանց նախորդ եւ ներկայ տեսչութեանց եւ տարիներու շրջաններ անցուցած այեւոր հայուն, որոնց առած տեղեկութեանց հետ միացուցինք եւ մեր անձնական քննութեամբ հաւաքած գիտողութիւնները: Ընդհանրութեամբ կը յիշենք հոս զՄեծ. Սարգիս Էփ. Պալապանեան, Հայոց Աւաշնորդարանին առաջին քարաւազարն, որ մեր ամեն հարցմանց առած տեղեկութիւններովն ձեռնառու եղաւ աշխատութեանս: Ինչպէս Եւրոպայի ժառանգարճորդներ՝, որոնց անունները մի առ մի յիշել քանց կ'առնուինք, նոյնպէս եւ տեղացի օտարազգի անձններն երբեմն Ձմրւանիւյ վրայ նկարագրութիւն բրած էջերուս մէջ՝ քանի մը տող ալ նուիրած են տեղոյս Հայոց. բայց ասոնցմէ ոմանք հարեւանցի, ոմանք շատ համառօտ եւ անմիջ ալ անճիշդ տեղեկութիւններ առած են: Ասոնցմէ միայն թ. Սյարս՝ իւր յուշերէն գաղղիներէն թարգմանած երկասիրութեան յանձնարարութեան մէջ՝ մասնաւոր գլուխ մը նուիրած է Հայոց եւ իր խօսի իւր ժամանակին Հայոց ունեցած վիճակին վրայ: Ազգայիններէ եւս ժամանկած գրուութիւններ յաճախ հրատարակուած կը գտնենք, թէ տեղեկութիւն (Արշալոյս Արարատեանի եւ Արեւ-

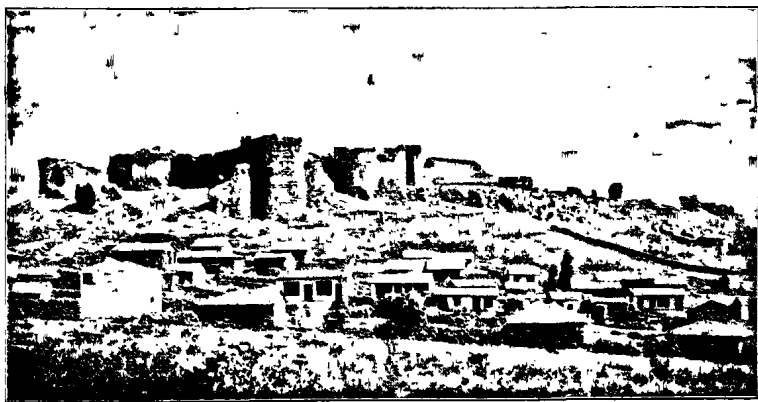
1 Tavernier, M. V. de Saint Martin, Desor. de l'Asie - Min. 1681. M. Tanneoigne, Voyage à Smyrne, 1817. M. Shepherd, Oriental Year Book for 1857. 2 Bonaventure F. Slaars. Etude sur Smyrne, 1868

Ա. Տավենիէ (Tavernier) կ'ըսէ թէ 1631ին Չմիւռնիա 8000 հայ կար։ Ըստ հետեւորդի իրենց գաղթականութեան թուականն ի՞նչէ 1604ին համարուէր, իրենց թիւը 26 տարւան մէջ այնչափ չէր կրնար բազմանալ։ Բ. Շարդէն՝ կ'ըսէ թէ 1672ին Չմիւռնիոյ մէջ հայանդական վաճառականութեան գլխաւոր շահը կը կայանար Հայերն եւ անոնց վաճառքն Եւրոպա տանել եւ զանոնք կա գարձնել։ Նմանապէս այս եւս կը ցուցնէ թէ այն ժամանակն արդէն Հայք երկայն ատենէ ի վեր հաստատուած էին Չմիւռնիա եւ վաճառականութեան մէջ կարեւոր դեր կը խաղային, որովհետեւ իրենց վաճառականութիւնը Հոլանդացւոց գլխաւոր շահն էր։

Մեծն Պետրոս հրամանագիր մը տուա յանուն Պետրոս Աբրայի, հարուստ եւ պատուաւոր Չմիւռնացի վաճառականին, որով ինքնակալ կը

հաղիւ քսանի շափ կողմնակից գտած է, ընդդէմ այնչափ անչափ ճգանց եւ ջանից անդղիական, ամերիկեան, գոլիցերացի եւ գերմանացի հովիւներու։ այս անշուն թուով բողոքական Հայոց մեծագոյն մասն ալ՝ Կեսարիոյէն եկող Հայերն ենու Նշանակութեան արժանի է, որ տեղական կառավարութիւնը՝ շնորհիւ անդղիական աղգեցութեան՝ բողոքական Հայոց եւ ուրիշ Հայոց մէջ դանդաղանքի մը գրած է եւ զանոնք իբր առանձին հասարակութիւն կը նկատէ։

Չմիւռնիոյ Հայերն ընդհանրապէս վաճառական են։ Եւրոպայի հետ ուղղակի յարաբերութեան մէջ մտած են, ի մասնաւորի Մանիսթրիքի եւ Նիտոնի հետ, ուր այս օրս վաճառականական խել մը աներ բռնած են։ Անդղիական բամբակի ձեռագործութիւնն (manufacture) իրենց տարեաւունքն գլխաւոր մէկ ճիւղը կը կացուցանէ։ Հայք

ՊԱՓՈՍ ԼԵՈՒՆԱՐԻԱՅԱՆ ՎՐԱՅ Դ. ԴԱՐՈՒՆ ԿԼՈՒՈՒՅՈՒՄԻ ԲԵՐԴԻՆ ՄՆԱՅՈՐԴԻՆԵՐՆ Ի ՋՄԻՒՐՆԻՆԻՆ:

բանար իւր կայսրութեան գուռը Տաճկաստանի Հայոց եւ հրաման կու տար իր երկիրը մտնելու։ Վաւերական յիշատակարաններ կը հաստատեն, թէ տարի մ'ետրը 1718ին Հայք հաստատեցին Ռուսաստան մետաղագործութեան տուն մը, եւ Ռուսաց . ուրվցուցին կերպասի օտայնականութիւնը։

Չմիւռնիոյ Հայոց թիւն օրէ օր անցնաւ այն գաղթական Հայոց գալովն, որոնք՝ ի սկզբան գաղթականութեան՝ ցրուած էին Եւրոպայի զանազան կողմերը, ինչպէս Վենետիկ, Հոլանդա, Աւստրիա եւն, ուր ամենայն յաշխարհեամբ վաճառականութեան կը պարագային։ Չմիւռնիոյ Հայք 12.000 հոգի կը համրուին, Գրիգորեան կամ ոչ միացեալ, ի բաց առեալ 150—200 հոգին, որոնք կամուղղիկայ, Հռոմական կամ միացեալ հայ են։ Բողոքականութիւնը չմիացեալ Հայոց մէ

իրենց աւանդական վաճառականի հանճարովն եւ իրենց ունակութեամբն այնչափ մեծ մրցութեան մէջ մտած են անդղիական եւ յունական վաճառատանց հետ, որ այս վերջինները ստիպուած են իրենց դորձը գազարեցնել։ Չմիւռնիոյ տաւրաղագործութեան (manufacture) վաճառականութիւնը՝ միահամուռն եւ մասնակա՛նը՝ այսօրեան օրս ամբողջ Հայոց ձեռքն է, որոնք շուկայի մէջ խանութպաններու եւ ձեռագործութեան վաճառականներու մեծագոյն մասը կը կազմեն։ Անշուն թուով մէկ մասն ալ՝ ամենայն յոյժարկեամբ՝ օսկերչութեան, նորատաներիւթեան, գարբնութեան եւն կը զբաղին։

Վաճառականի նկարագիրն, որ կատարեալ կերպով գրոշմուած է այս ազգին վրայ, անկեղծութեան պակասութիւնն ենթադրելու պատճառ մը թերեւս ալ. սակայն ընդհակառակը՝ մտադրութեան արժանի է որ ստորին ժողովուրդը բնաւ յանցանքի մը համար դատապարտուած չէ, եւ երբեք արգարութեան ատենը Հայ մ'իբր գող

1 Voyage de Ch. Chardin en Perse et autres lieux de l'Orient. Edit. de L. Langlès 1811.

կամ մարդասպան պատժած չէ՝ գէթ Չմուռնիոյ մէջ:

«Չմուռնիոյ Հայք գեւ. կը զբաղեն ծաղկե-նկար վարչամակներու գործով, որոնցմով արեւ-ելեան կանայք կը ծածկեն երեսներ, կամ կը զար-դարեն գլուխներ: Թէպէտ եւ իրենց տպուածոյ կերպատու գործատան (պատմութանէի) արտօնու-թիւնը չնչուած եւ գործատան տեղը Չմուռնիոյէն Գասապա գաղտը երկաթուղւոյ կայարանն եղած է, այսու ամենայնիւ տակաւին կը Հարունական նոյն գործը, որ ժամանակին շահաբեր եղած է: Չմուռնիոյ նշանաւոր Հայերէն մին՝ 1790ին Վ. Պոլին երթալով Սուլթան Սէլիմէն ընդունած էր վերս-տիշեալ գործատունը (պատմութանէն) կառուցա-նելու հրամանագիրը:

Հարուստ են քան զԵդիսները, Հայոց մէջ կան ընչաւ տ եւ կարուածատեր անձինք, որոնց դպրը Եւսեայ եւ Լափինաց ունեցածներէն աւելի է՝ համեմատաբար:

«Հայք ինչպէս նաեւ Չմուռնիոյ մէջ գտնուած ուրիշ ազգերն ի վաղուց հետէ ընդգրկած են գաղղկական նորածնութիւնը: Հայ կանանց հա-գուտը, ի մասնաւորի վերջին երկու սերնդոց զգեստը, Պարսի գեղեցիկ նորածնութեանց վրայէն ձեւուած եւ կարուած է: Իսկ արանց զգեստը չի տարբերի եւրոպացւոյ մը հագուստէն, եթէ ոչ կարմիր գլխարկովն (ֆետով) զոր ընդհան-րապէս օմանեան հպատակները կը կրեն:

«Հայոց ազգային գոյրոցները, թէ մանչերու եւ թէ աղջկանց, ունին գաղղկերէն լեզուի ուսու-ցիչ մը: Մանչերու գոյրոցին մէջ գաղղկերէն լեզուի

ԱՌԱՅ ԴՈՒՌՆ Ս. ՄՍԾՓԱՆԱՍԻ:

«Այս հրամանը արուած էր աս թեւութեամբ. այն երկիրն՝ որուն վրայ գործատունը պիտի կա-ռուցուէր, Վ. Պոլսոյ մէկ մզկիթին յատկացեալ վաճառքի պիտի ըլլար, եւ իրօք մինչեւ իւր գոյու-թեան վերջին վայրկեանը՝ գործատուն ամէն տարի կը վճարէր որոշ գումար մը մայրաքաղաքին բարեպաշտական հաստատութեանց պաշտօնէին: Իսկ գործատունը հաստատող հայն իրեն եւ իւր ժառանգներուն համար ընդունած էր իրաւունք ծաղկեկար վարչամակներ գործնելու: Եւ ամէն քսան վարչամակէ բաղկացեալ կապոցէ դահեկան մ'ընդունելու՝ իւր իրաւունք գրոյմի: Սակայն Ջուրիցիբոյի ծաղկեկար վարչամակներու գործա-տանց մրցութիւնը մեծ հարուած առաւ այս գոր-ծատան յառաջդիմութեան եւ զգալի փնա՝ անոր 50 տարիէ աւելի ունեցած յաւուրութեան:

«Հայերն անհամեմատաբար աւելի հարուստ են քան զԼափինները, եւ համեմատաբար աւելի

գաւառատութեան սկիզբը կը հասնի մինչեւ 1835: Հաճողոցեալ Պետրոս Եւսուֆ, հարուստ հայ վաճառականն ու Եգիպտոսի փոխարքային գործա-կատարն, իւր ծախիք հաստատեց գաղղ. լեզուի այս ընթացքը: Պետրոս Եւսուֆ ծննդեամբ Չմուռնացի էր: Մ. Եփեսի Եւսուֆ, իւր մօրեղ-բօր ստացուածոց ժառանգը, ժառանգեց նաեւ անոր գաղափարները. իրեն պարտք մ'ըրաւ հսկել սոյն գոյրոցին գաղղ. լեզուի աւանդութեան յառա-ջդիմութեան վրայ, եւ ի մասնաւորի իւր մօրեղբօր դիտած վախճանին հասնելու համար՝ իւր ծախիք գաղղ. լեզուի ընթացք մ'ալ հաստատեց աղջկանց գոյրոցին մէջ: Աղջկանց գոյրոցն, որուն նախնական հիմնարկոյն էր Մ. Ղուկաս Պալղպարը, Արշալոյս Արարատեան թերթին խմբագրապետը, 1845ին զարհուրեց Տղեհհէն ետքը՝ վերադին կանգնուե-ցաւ Եփեսի Եւսուֆի քրոջ՝ Տիկին Կոստան գետնի ձեւաք:

«Մանչերու ազգային դպրոցը՝ գաղղիներեն կատարեալ ծանօթութեամբ, տաճկերեն և անգղիերեն: Դպրոցական կանոնադրութեանց համաձայն՝ հայերէնը պարտաւորեալ է. ապա մը չի կրնար օտար լեզու մը սորվելու սկսիլ, քանի որ հայերէն լեզուի լեզուականութեան առաջին մասը սորված չէ: Բայց դժբախտաբար այս ազգասիրական տրամադրութիւնը չէ պահպանուած. կը տեսնուին հայ երիտասարդներ, որոնք գաղղիներէ կամ անգղիերէն գրել գիտեն, սակայն չեն կրնար խօսք մը շարադրել իրենց մայրենի լեզուաւ: Այս դժուրին պայդարներ ալ, որոնք այս ընթացքը յառաջագինութիւն և քաղաքակրթութիւն կ'անուանեն: Բայց

աստի չայոց դպրոցներու մէջ տրուած կրթութիւնը հարեւանցի է և շատ սահմանափակ: Ենթին երկպառակութիւններն, որոնք դժբախտաբար ամէն ժամանակ սպրդած մնած են հայ ազգին մէջ, կ'արգելուն զիրենք այս օրան օրո յառաջագինութեան գիմնել: Այս կարեւոր ազգաստեղծ չէ ըմբռնած թէ միութիւնը զօրութիւն կը ծնանի և կրկին մղում կու տայ յառաջագինութեան: Այս երկպառակութիւններն են որ խափան կ'ըլլան ազգին ապիկ կառավարութեան գէշ օրինակ տալով երիտասարդութեան:

«Հայերն ունին Չմիւռնից մէջ երկու տարան, որոնցմէ միւրը սկզբնաւորութիւնը մէկ զարե աւել յառաջ եղած է, ինչպէս կը տեսնուի Եգիպտոս ընդգէմ հեթանոսական պաշտամանց [Ընդգէմ ազանդոց] դարձ գրքէն, որ 1762ին Չմիւռնիս ապրուած է. քանի մը տարիէ ի վեր զբաղած շարժում մը սկսած ըլլալով՝ թերթեր հրատարակելու ձեռք զարկած են, որոնցմէ տնայն սակաւժամանակեայ դպրոցիւն անեցան: Միայն Արշալոյս Արարատեանն է, որ 1840էն սկսած՝ կը շարունակուի՝ իւր հիմնարկոյն Մ. Ղուկաս Պաղպաղարեանի խմբագրութեան ներքեւ:

«Տասը հայ երիտասարդ հաստատած են ընկերութիւն մը Բարեբարական Ընկերութիւն Հայոց անուամբ. որուն վարիսանքն է՝ ազգին այնպիսի հիւանդներուն օգնութեան համար, որոնք միջոց չունին գիմնելու միշտ բժշկական մեծածախ

ինամքներու, և որոնք աստիճանը կամ պատիւը չի ներեր ազգային հիւանդանոցն երթալու. այս ընկերութիւնը մեծ և կարեւոր ծառայութիւն կը մատուցանէ ազգին:

«Հայ հասարակութիւնն ունի 100.000 ֆռանքն աւելի եկամուտ. տար 30 հազարը յատկացուած է դպրոցներու: Ցանկալի էր որ աւելի մեծացոյն գումար մը յատկացուէր դպրոցայ, որով կարելի ըլլար բարձրագոյն ծրագրի և կանոնաւորեալ տեսչութեան ներքեւ գնել զանոնք. ազգն ասով բնաւ բան մը չէր կորսնցընէր:

«Երիտասարդ հայ աղջկունք կը սիրեն խօսիլ գաղղիներն և երաժշտութեան աւելի ճաշակ ու ձիրք ունին քան մանչերը: Չմիւռնիս հրատարակուած թերթերուն մէջ՝ Մ. Չիլիսկիներն հրատարակած Ծաղիկ անուն թերթը, իւր ազատական և անկախ ոգւոյն նկարագրին պատճառաւ, շատ դժուարութիւններու հանդիպած է. շատ բան քաջած է»

ԱՅՍԻ ԽՈՐԱՆ Ս. ՄՏԵՓՈՍ ՈՍՍԻ:

Սլաբի վերոգրեալ ասորեան մէկ մեծ մասը կը պատկանի Հայոց ի Չմիւռնիս գաղթեալ ժամանակին, և մէկ մասն ալ ասիէ տասնեակ տարիներ յառաջ՝ հասարակ Հայոց ունեցած վիճակին: Գաղթականութեան համար բաժանորդ կը հառաւորենք մենք ալ: Հայք այլեւայլ գաւրբու մէջ և գանազան կողմերէ Չմիւռնիս գիմնած են: Առաջին անգամ ամենայն հաւանականութեամբ Ռուբենեանց թագաւորութեան անհաւան ետքն ստը կոխած են հոս: Իբր հաստատութիւն ըստե՞մ մեկդի թողլով պատմական ցոյցերը, յառաջ կը բերենք գերեզմանաբարերն և տեղական տաճարութիւնը: Գ. Սլաբ իւր ապագայցիներուն մէջ կը սխլէ նաեւ, թէ «Հայոց գերեզմանոցին մէջ կայ քար մը, որուն վրայ 215 տարւան թուական կը կարդացուի», երկու հարիւր տարւան թուականը չէ թէ միայն մէկ, այլ մէկ քանի գերեզմանաբարերու վրայ կը կարդացուի: Աւելի հնադին՝ 300 տարւան և աւելի թուական ունեցող կրկին գերեզմանաբարեր կը գտնուին, որոնք նախկին գերեզմանոցէն փոխադրուած են այժման եկեղեցոյ պարսկերէն:

Միթէ զկային այն հին գերեզմանոցին մէջ ասոց նման եւ ասոցմէ հնազոյն թուական ունեցող քարեր: Բնականապէս Հայք բաւական ժամանակ ունեցած պիտի ըլլային յառաջագիմու թեան, որով կարող եղած են կանգնել իրենց յատուկ մատուռ մը, ունեցած են իրենց սեպհական գերեզմանոցը եւ քանդակած են հայերեն գերեզմանոցն իրենց նշաններով: յիշատակը: Աւանդութիւնն այս կը միաբանի մեր բնածին. եթէ տեղացւոց հարցընէք իրենց սկիզբը, ամանը կ'ըսեն, թէ 450—460 տարի յառաջ եկած են իրենց նախնիքը Չմուռեհա: Ոմանք իրենց հաւերէն աւանդութեամբ լսած՝ Հաս-

Արքայի ժամանակ եղած գաղթականութեան մէկ ժիւղն ենք կը պատմեն: Իսկ ոմանք ալ, վերջին գարուս մէջ եկած ենք Չմուռեհա՝ կը հաստատեն: Ասոցմէ ոչ մին եւ ոչ միւսը կրնանք ժխտել. եթէ առաջինն ուրաշալ փորձենք, պէտք ենք նախ 347, 331 տարւան թուական ունեցող քանդակեալ քարերը կտարել անբերելով ընել: եթէ երկրորդ մերձենք, յաւանդութեան հաւատարմութեամբ պատմող եւ վկայ եղող Հայրը կը բողբեն: Իսկ երրորդին վկայ տարակոյս մ'անգամ չենք կրնար ունենալ, ակնյայտի եղած կը տեսնենք: Բայ հետեւորդի Հայք զլիսաորարար երեք ժամանակամիջոցի մէջ գաղթած են Չմուռեհա, առաջին անգամ 1380ի միջոցները. երկրորդ անգամ 1610 թուականն ետքն. եւ երրորդ անգամ 1800ի վերջերս:

Առաջին գաղթականք իրենց բնակութեան վայր ընտրած էին՝ այժմ վերին փողոց (Apano machalá) բնածած տեղն, ուր կանգնած էին իրենց յատուկ մատուռ մը: շուրջը գերեզմանոցով: Այս մասարանն նկատմամբ չըրցանք դանել որեւիցէ քանդակեալ դուռթիւն եւ ոչ գրաւոր յիշատակարան մը. միայն երկու երեք գերեզմանաք կը ցուցուին Ս. Ստեփանոսի պարտեղին մէջ, որոնք վերսկիւնալ մասարան շուրջը դանուած գերեզմանոցէն փոխադրուած են. ասանցմէ մին ալ՝ բոլորովին անբերելով եղած է:

Կան սեղանի Հայեր, որոնք աւանդութեամբ լսած՝ կը պատմեն նախկին մասարան վայրը.

եւ աւելի ընդարձակ տեղեկութիւններ չեն գիտեր: Պ. Սլարոսի այն խօսքը, թէ "Գիւ. այս օրս կը տեսնուին նոյն մասարան մնացորդներն եւ գերեզմանին ցանկերը, Յաճկաց թաղին շէշք քովը, նոյնպէս իրեն հիմ ունի աւանդութիւնը: Մասնաւորապէս այս կետին վրայ լուսաւորութիւն եւ ճշգրիտ ծանօթութիւն մ'ընդունելու դիտաւորութեամբ Սլարոսի հետ տեսակցելու՝ պատասխանեց հետեւեալն. "Ասկէ երեսուն տարի յառաջ գրած այս տողերուս աղբիւրը Հայոց ազգին աշխուրհներն եւ աւանդականներն էին, զլիսաորարար Ս. Պաւսպանեան եւ Ղ. Պալազարեան. ի մասնաւորի

վերջին գրաւոր տեղեկութիւններն եւս տուած եր կնի իւր կենդանութեան ժամանակ, երբ աշխատարարութիւնն հրատարակելու ձեռք զարկած էր:"

Բազմութիւն են այն անմիջեւ որ կը պատմեն թէ 1610-20—30 տարի յառաջ, երբեմն երբեմն կ'երթային նախկին մասարան վայրը. իբր ուխտատեղի կը հանէին հոն իրենց հիւանդաւ տղանք, եւ ուր գերեզմանոցին մէջ տեսած են հայերէն գրով քարեր, որոնք վերջին տարիներու մէջ պահած են եղեր: Այժմ բոլորովին դադրած է հոն երթալու ուսմորութիւնը: Այս տեղւոյն հայ հասարակ փողոց վուրքն անուս կու տայ փաշա՝ Սուլթան, իսկ այլազգիներն Նիքի Սուլթանն — Հաւանաւարաբար Հայք:

1500ի վերջերս տակաւ թողնուած են նախկին մասարան վայրը եւ հաստատուած՝ այժմեան դանուած տեղերին, ուր այսօրեան օրս գեղեցիկ եւ ընդարձակ թաղ մը կազմած են: Այս թաղն՝ որ եւ իրենց ա-

ւ Լապր ինչպէս այսօր հաստատուած ըլլալու մասին հետեւեալ կերպով կը պատմէ: Հայք իրենց նախնի վայրը չընկալաւ որոցմաններն միւս նեղութիւն կը կրեն, ըստ իրենցմէ այլազգի այն մէջ գիտած իրենց վայր, իւր դաւաճութեանը. կ'ուզէ տալ անոնք, բայց որպէս զի ընդգիմութեանց ջախիւ, խորհուրդ կու տայ Հայոց որ ճարտի խալ մը կ'փեն եւ տանին իւր երկրին մէջ թաղին: Գիտեմք հերկելու ժամանակ վաճախներն այս խալը կը պտեն, տերը լսելով խալին գիւտէ՝ այս անգը քրիստոնէի կը դառնայ իսկ ըսելով, կը ծախէ կամ կու տայ իւր ունեցած գետնը Հայոց: Հայք կը շինեն հոս մատուռ մը, որուն հիմունքը փորած ժամանակ լիցա ակունքի կը հանգիտին.

ՉՄԱՐԱՆ ԳԱՐԱՆՈՒՆԻ Ս. ՍՏԵՓԱՆՈՍԻ:

Յուշակէս յայտնի կը տեսնուի, թէ ինչպէս քաղ. քին ընդհանուր բնակչաց թիւն երկնայով բազմացած է. երկնայով երբ որ այն ցուցակին մէջ Հայոց նկատմամբ նշանակուածներէն ոմանցը պակաս կամ աւելի եղած ըլլայ, այսու ամենայնիւ կը տեսնենք որ Հայոց թիւը միշտ 8—10 հազարի մէջ մնացած է. 12 հազարը չէ անցած. ասոր պատճառը պիտի տեսնենք իւր տեղը: Յուշակէս մէջ թ. Ճերմակեան միայն քաղ. քին մէջ գտնուած Հայոց թիւը նշանակած է. ինչպէս կը գրէ ինքն ալ. «Վերջին վիճակագրութեան համեմատ, որ կատարուած է իւր երեք տարի յառաջ (1887) բուն քաղ. քին մէջ Հայոց թիւն է 6683, ուստի շրջապէս գիւղերու մէջ բնակող Հայերն ալ առնեալով, նոյն տարւոյ համար նշանակուած թիւն անտարադոյս պիտի ըլլար 9—10 հազար»:

Հայք թէպէտեւ չեն պահած քաղ. քին ընդհանուր բնակչաց հետ ունեցած իրենց համեմատական թիւը, բայց միշտ նշանաւոր թիւ մ'ունեցած են կարեւոր դիրք մը բռնած են: Թէպէտեւ թուով չեն բազմացած, բայց միշտ ժամանակին պահանջման համաձայն յառաջագնէ ըլլալու, զարգացնալու փոյլ թէ ունեցած են: Գտնուած են եւ կը գտնուին իրենց մէջ ամեն դասակարգէ տնայինք. եւ ունին այն ամեն կարեւոր հիմնարկութիւններն, որ պէտք են ազգի մը՝ յառաջագնիս համար*:

Հ. Յ. ՔՍՍԵՆ

ՎԵՆԱԿԱՐԱԿԱՆ

ՊՐԻՓԵՍՈՐ Ս. ԵՐԹՐՈՒՆԻ՝

Ս.

Ընցեալ Սեպտեմբերի 10/22ին Գերմանիոյ Հռէնհայմենֆ քաղաքին մէջ մահացած հայ ազգի անանաւոր մահակնացուներէն մէկը: Գիտութեան նուիրուած եւ եւրոպական ուսումնականի հոլաճ ստացած անձինք այնչափ քիչ են մեր մէջ, որ Անգլիոյ Արծրունւոյն մահն իրաւամբ զգալի կորուստ է մեր հասարակութեան:

1308ին (1892)	109-928	գահեհ.
1309	109-520	"
1310	109-681	"
1311	107-891	"

Պատգամներուն թիւը կրնայ աւելի ըլլալ. մասնաւոր վերջին տարիներու մէջ անիւ ունեցած գաղթականութեան հետեւեւորմամբ՝ առանց թուոյն փոյլ զգալի յառեւտած մեղքն էր գտնելը:

* Յարգելի հոգնակին «Հայք ի Զմիւռնիա» անուն գործին անընդ դիրքն այս հատուածը՝ «Հանդիսն Ընթերցողաց գաղութարմը մը տալու նպատակաւ նոյն գործին վրայ, որ մտնես լոյս կը տեսնէ: ԽՄՐ»:

Ե Թգուածին կենսագրական տեղեկութիւնները քաղուած են «Մշակ» լրագրէն:

Ճիշդ տարի մը յառաջ՝ վերջին անգամ՝ Տփղիս տեսնէք զինքը, արդէն յառաջացած թրքախառնոր էր: Միշտ համեստ, միշտ բարի եւ գիտնականի յատուկ պարզութեամբ սիրալիր տեսակցութիւն ունէր իր ամեն ծանօթներուն եւ բարեկամներուն հետ, որոնք չէին կարող գուշակել թէ իրենց այն տեսակցութիւնը վերջինն էր իննեւոյ յնք զորոճեստին եւս, թէ եւ կը զգար հիմնական բուժման անմիջական պէտքը, բայց բնաւ չէր անցընէր մտքէն թէ մահուան վարագոյրն այնչափ շուտով պիտի իննէր իր վրայ . . . :

Ընցեալ տարի՝ եկեր էր Ռուսաստան՝ Մոսկուայի երկրաբաններու կոնգրեսին մասնակցելու նպատակաւ. որոշէր էր Ռուս լինել ելլել եւ երկրաբանական ուսումնասիրութիւններ կատարել այնտեղ, բայց իւր առողջութեան վիճակն այնչափ վտանգաւոր էր՝ որ իր գործը կիսատ թողնով վտանգաւոր գալ կոպկոպ: Եկան այստեղ Մոսկուայէն իր եւրոպացի ընկերակից գիտնականներն, որոնց խոստացեր էր ընկերակցել զէպ ի Արարատոյ բարձունքը: Նոյնան լինել անծնօթ չէր մեր նշանաւոր երկրաբանին: 1894ին նա յայտնէր էր արդէն գիտնական արշաւանքով Մասիսի գագաթին ելլել եւ իսկապէս այս վերելքն էր՝ որ առաջին մահացու հարուածը կու տար իր թոքերուն: Մակայն այս անգամ բժիշկները բացարձակապէս արգելեցին իրեն այն նոր արշաւանքն եւ եւրոպացի ուսումնականներն ստիպուեցան առանց Արծրունւոյն կատարել իրենց ողորմմը: Իր արդէն վնասուած օրգանիզմն երկրորդ մահացու հարուածն էր առած 1896ին յԱմերիկա, Բրիտանական Գուրանայի մէջ, ուր հանքային ուսումնասիրութիւններ կատարելու յանձնարարութիւնն ունէր գերմանական ընկերութեան մը կողմէ: Այս ծանապարհորդութեան ժամանակ վարակուեցաւ անբուժելի տենդով, որ խոր արմատ ձգեր էր իր մարմնի մէջ եւ կը նեղացընէր զինք նաեւ այն ժամանակ՝ երբ ինք ստիպուած էր աւելի մահացու թշնամոյց, հիւժախափ դէմ մաքառիլ. եւ այս պայսակ տեսեց միշտեւ կեւնայ վերջին օրը: Ընցեալ տարի, աշնան, այստեղէն մեկնելով վերջը՝ Արծրունին հարկադրեցաւ առ ժամանակ մի հրաժարիլ իր պոռֆեսորական դասախօսութիւններէն եւ առողջապահական խիստ բնիկ տակ մտնել:

1897—98ի ձմեռն եւ գարունը Ջուդիգերիայի օռնոտորէն-ֆի (sanatorium) մը մէջ անցընէին ետքը՝ վերջին Թուրքիոյ փոխգործակցաւ